

нальна мішанина тонкої наукової аналізи з семінарським аподектизмом, як її охарактеризував один з дослідників, зробила враження. Для багатьох і на довгий час стало свого роду добрим науковим тоном настоювати на сій безжалісній оцінці, не вважаючи на її суперечність з свідцтвами, правда, не дуже безпосередніми, але все-таки доволі проречистими, які недвозначно свідчили про те, що «грамотність» зовсім не була мірою сеї старої освіти не тільки в часах Іларіона, але так само сто і двісті літ пізніше, як се вказав я ще в своїм першій начерку культури і освіти Київської Русі (1891), в самім розгарі перших вражень від критики Голубінського, і розвинув ширше в пізніших працях.

Опубліковане в 1892 р. посланіє митроп. Кліма, 1140-х років, де він якраз виступав проти людей, що в тих часах хотіли взяти за міру освіти і богословського приготування таку просту «грамотність» і очитання в святім письмі, а посилавсь на високий рівень кафедрального київського духовенства, ясно довело помилковість песимістичних виводів Голубінського. Сам він під кінець життя, коментуючи Климові заміти, мусив се признати: прийняв, хоч і в доволі ухильчивій формі, існування вишого рівня освіти в XII—XIII вв., ніж яке припускав давніше, але все-таки старався звести до можливо найменших розмірів се цікаве свідощтво.

Воно ж цінне власне тим, що виводить перед нами не поодинокі світочі ерудиції й літературної школи, як Іларіон або Кирило Турівський, які дійсно могли вважатись за появи виїмкові, цілком відокремлені, а характеризує загал київського митрополітанського духовенства — ту вищу інтелігентську верству, котра в очах м. Кліма мала служити взірцем і нормою сучасного душпастирства. Клим відповідає на посланіє пресвітера Фоми, який дорікнув Климові за його пусту амбіцію — бажання пописуватись своєю книжною мудрістю: «філософ ся творя», удаючи з себе філософа, як висловивсь Фома. Добачив він се в Климовім посланію до кн. Ізяслава, де Клим покликавсь на поганських античних письменників («от Омира, от Арістотеля и от Платона») та пускавсь на символічне («прѣводне») толкування біблійних текстів. Проти виводів Фоми, що посилавсь на загальнопризнані авторитети в християнськім учительстві, як, напр., свого учителя Григорія, що ніколи не запускавсь в символічні толкування, Клим сміло заатакував його тезою, що без символічних толкувань взагалі неможливе душпастирство: «Я не знаю, як ти можеш руководити поручені тобі душі»,— заявляє він, наво-

дячи ряд місць св. письма, які, по його гадці, дістають свою правду тільки при алегоричнім толкуванні, і без церемонії признає Фому і його учителя Григорія, при всій його святості, простими грамотіями, які не досерли до дійсного научання. «Григорій, як і ти, знав альфу і віту, і всю грамоту 24 слів, але послухай но ти тут людей, про котрих я можу сам посвідчити, що вони знають на альфу не сто, а двісті, триста, чотириста [слів], і так само на віту».

Згадка про двадцять чотири букви грецького альфabetу показує, що тут іде мова не про науку слов'янську, як доводив Голубінський у своїм толкуванні сього тексту (дуже ціннім, зрештою). Говориться про знання цілих соток прикладів, паралелів, синонімів і т. д. на кожную букву азбуки, так званих «схед», що були вищим ступенем сучасної граматичної й риторичної грецької науки. От як Анна Комнена описує в біографії свого батька науку дітей в заснованій ним захоронці для сиріт (в другій половині XI в.): «Сидить учитель, і наоколо нього діти,— одних він питає з письма, інші пишуть схеди — орфографію слів». Інший сучасник так описує порядок візантійської науки: спочатку вчать ся елементам букв, потім складам, далі вчать ученика по підручниках Діонісія і Теодосія [елементарній граматиці], потім він читає поетів, нарешті, береться він за схедографію і по довгій науці доходить справжнього граматичного знання.

І так ті книжники митрополітанського кліросу, на котрих посилається Клим як на справжніх представників сучасної освіти, се були люди, що пройшли вищу школу грецької мови, вповні володіли граматичним знанням, яке було вінцем сучасного вишколення, літературного і теологічного (сі два поняття були тоді нероздільні). Могли вони на пам'ять до кожного слова навести силу прикладів, глос, толкувань і т. д. Для всього сього потрібний апарат був тільки в грецькій мові, для слов'янської його не було ще, і тому також не може устоятись гадка Голубінського, що тут мова може йти про граматичну школу слов'янську, а не грецьку.

Грецько-українські стичності в сій добі ішли поволі на убуток, а не на приріст, і тому засвоєння грецької мови, граматичного і риторичного вишколення з часом давалось не легше (як часом думають), а скорше тяжче. Можна собі уявити, що століття раніше, за часів Ярослава й Іларіона, коли зломлена була печенізька сила, а українська людність на чорноморським побережжі не була ще розпо-рошена так немилосердно, як потім,— мусили бути великі українські колонії й по грецьких містах Криму й Малої

Азії, й навпаки — грецькі колонії по більших містах України. Вони мусили утримувати живі й постійні зносини з візантійськими й полудневослов'янськими краями, і українські «спудеї» і всі «жаждущі учення» без труда знаходили собі учителів на місцях або мандрували по тих грецьких культурних огнищах, де могли досягнути просвіти: засобів для довершення своєї освіти, книжних запасів для «почитання», «списання» і перекладу. В середині ж XII в., після половецької руйни кінця XI в., і ще більше — в другій половині XII в., се все стало далеко тяжче. Тим не менше, як мусимо міркувати з Климової згадки, українська ерархія докладала старань до того, щоб мати кадри освічених людей, які пройшли вищу сучасну школу.

Поки церковне життя України не було зломлене до решти, що в Східній Україні сталось тільки в другій половині XIII в., потім як митрополити закинули свою резиденцію, а в Західній Україні з другої половини XIV віку, по польській окупації, ся тенденція до вищої освіти все мусила жити і по хвилях занепаду, мабуть, поновлялась з новою енергією при поліпшенні зовнішніх умов життя.

Супроти сього ні Іларіона з Кирилом, ні тих різних, ближче нам незвісних анонімів XII—XIII в., які виявляють у своїх творах втаємничення в секрети «риторських плетеній» та «пръводних толковань», не можемо вважати виїмками чи «геніальними самородками», яким дивні припадки давали змогу зачерпнути дещо з «криниць премудрості». Мусимо дивитись на них, навпаки, як на типових представників сучасної вищої, риторичної школи, котрі з більшим або меншим талантом переносили на культуру українського слова «граматичні» методи й «ізукрашення словесні», дані візантійськими взірцями і учителями.

Розуміється, се була розмірно невелика меншість в загальній масі грамотіїв, котру різними дорогами творили практичні потреби життя. Запотребування в людях письменних було велике, не тільки для справ церковних, але і для практичного діловодства. Вже кілька століть секрет букв став в конкуренцію з тими карбами, «чертами і різамми», як їх зве чорноризець Храбр, що практикувались у всякого роду рахунках перед тим та вживались серед безписьменної людності й потім, аж до наших часів (як «раваші» гуцульських вівчарів). З тим попит на писарів і рахунковців в адміністрації княжій, в господарстві боярським, в діловодстві купецьким мусив наростати дуже швидко, мабуть, ще задовго до Володимирової християнізації. З записок і такс «Руської Правди» бачимо, що писар ра-

хунковець, «метальник», був неодмінним товаришем княжих мужів, які їздили збирати вири і всякі дані на князя.

Поруч того, теж здавна, були потрібні люди для роботи, так би сказати, секретарської. З другого боку, розмноження церков і монастирів вимагало великих мас книг для богослуження, для читання в церквах, трапезах і т. д. Тодішне списування вимагало багато часу і праці, і можемо собі уявити, скільки рук мусило займатись виготовленням хоч би найпотрібніших книг на сю потребу. Велика кількість перекладної літератури, яка заховалася до наших часів не вважаючи на всі несприятливі умови як мала частинка того, що існувало у нас на Україні в старих часах, також дає поняття про те, в яких широких розмірах велась робота перекладна, скільки вона займала людей при тодішній графічній техніці. В великій, навіть переважній частині була вона зроблена на Україні, бо болгарські джерела, які збагатили книжний запас в добі Володимира, скоро вичерпались надовго, наслідком страшної руїни, яка впала тоді на Болгарію.

Літописна традиція веде се розмноження письмених людей від Володимирових та Ярославових часів. Київський літописець оповідає, що Володимир, охрестивши киян, «нача поимати у нарочити чадї дѣти и даяти на учение книжное». Голубінський звернув свого часу увагу, що тут говориться про дітей «нарочитої чадї», вищих верств суспільності, отже ці заходи Володимира мали на меті не просте приготування церковників, які, мовляв, виходили не з вищих, а з нижчих, навіть невільничих верств (бо й на Русі бачимо сей звичай, що багаті люди давали в науку своїх хлопців і посиляли їх на священня, щоб мати своїх священників, двірських та сільських). Мова йде, очевидно, про заходи коло культурного виховання вищих верств, наділення їх засобами візантійської освіти й книжності, а також виховання освічених людей для політичної діяльності, потреб княжого двору і вищої єрархії.

Про Ярослава новгородська звістка, захована, щоправда, тільки в пізніших компіляціях, але щодо своєї автентичності не підозріла¹, згадує, що приїхавши до Новгороду, він зібрав з-поміж дітей старост і попів триста душ і звелів їх «учити книгами».

Ці звістки про масові забирання в науку дітей, практиковані часами навіть проти волі їх сім'ї («матері плакались по своїх дітях, наче по мерцях, бо ще не утвердилися в вірі»), ясно вказують на широко ведене колективне

¹ Див. Історії України-Руси, т. III, вид. 2, с. 90—1.

научання, то значить своєрідну організацію шкільну, бо научання індивідуальне, поєдинче, теж, очевидно, практиковане поруч того, не могло вистачати там і тоді, де відчувалась потреба в приготовленні більшого числа письменних, вишколених людей чи то для потреб чисто практичних, чи то для завдань більш ідеального, релігійно-просвітного характеру.

Без сумніву, майже кожний більш письменний, проворний двірський священик чи інший грамотій учив дітей свого пана і охочих хлопців з сусідства, і се було одним з найбільш розповсюджених джерел, де діставали перші початки свого книжного знання молодики, з котрих багато й зоставалось при тих перших початках. Але в більших культурних центрах, на княжих дворах, при єпископських кафедрах і більших, «соборних» церквах, також при монастирях існувало колективне научання, шкільне, того роду, як описана Анною наука в Комненовій захоронці, або навіть ще вищого, котрому взірцем служила царгородська державна академія: колегія, зложена з кількох професорів, під управою свого ректора. В часах Володимира ся академія була в занепаді, але при організації місії на Русь, в 860-х рр., вона могла послужити взірцем для організації чогось подібного і в Києві, а після свого відродження в середині XI в. знов могла служити митрополитам і єпископам, які приходили до нас з Царгороду, прикладом для урядження подібних науково-просвітних колегій, хоч би й недосконалих і менш забезпечених в своїм існуванні.

Кінець кінцем, мовчання наших агіографічних і літописних пам'яток, яке відіграло сильну роль в скептицизмі Голубінського і прихильників його теорії, розуміється, остерігає нас від занадто буйних і оптимістичних фантазій в сім напрямі. Але сі джерела настільки взагалі фрагментарні й скупі на всякі відомості з внутрішнього життя, так мало взагалі дають матеріалу про приватне життя старих людей, що їм мовчання про місця і способи научання не може бути підставою для яких-небудь особливо песимістичних виводів в дусі Голубінського. Існування в житті широкої потреби в письмі, з одного боку, велика письменська спадщина і цілий ряд творів всякої марки — з другого, як я вже вказав, велять нам бути більш оптимістами, ніж песимістами на пункті старої освіти, книжності й шкільництва.

При митрополії, при більших княжих дворах і двірських церквах, при владичих кафедрах, при значніших монастирях мусили бути певного роду наукові інститути — бібліотеки, заложені князями-книголюбамі, такими як

Ярослав, що, по словам літописця, збирав «писців» і «многоты книги списав положи в церкви св. Софьи», як його син Святослав, внук Мономах, правнук Святоша-Микола¹ або пізній Володимир Василькович Волинський, котрого розкішні книги з таким замилюванням описав його літописець. Мусили існувати такі учені колегії, яку згадав випадком в своїм посланію Клим. Школи на візантійський взірць, під завідуванням «дідаскалів» і «маїстрів» (терміни сі зіставили досі свою традицію — в великоруській назві «мастера», маїстра для старосвітських учителів письма, і в буковинськїм даскалі — дяку, тим часом як східноукраїнський дяк-бакалар носить пізній західний ученій титул бакалавреата).

Свого часу я начеркнув ті цикли науки і освіти, котрі мусили відповідати різним потребам старого життя². Мінімум, потрібний для тодішнього попа і дяка, — се була наука читання. Акти пізнішого володимирського собору 1274 р., які, так би сказати, дають суму осягненого практикою попередніх століть, не вимагають від кандидатів священничого стану більше понад те, «аще грамоту добръ свѣдять». Не більше зрештою вимагалось і в тодішній Візантії. Величезна більшість учеників приватних і публічних на тім і кінчили свою науку, коли навчились читати. Кандидати на церковні посади доповняли решту практикою при церквах перед посвященням; для побожної людини знання читання виставало для потреб його побожності.

Другим степенем науки було писання і рахування, потрібне для тих, хто спосібивсь на писаря-метальника, на діловода чи списателя книжного (що теж було не согіршим ремеслом). Різні рахунки в великих цифрах, в десятках, сотках, тисячах і мільонах, котрі заховались до нас в різних пам'ятках як певного роду трюки рахункового майстерства, напр., рахунки приплоду різної худоби, зроблені для штуки різними рахунківцями, в ширшій редакції Руської Правди, або «ученіє числа всѣхъ лѣтъ», написане новгородським дяконом Кириком (число днів від початку

¹ Про сього мецената нашої старої книжності мало пам'ятається. «Інок Феодосій», що на його бажання взявся «от грѣчьскаго словѣнскы прѣложити» «епістолю» папи Льва до патріарха Флавіана, в передмові згадує, як сей «кир Николай» «не всхоть отець своихъ свѣтны власти отцвитающия, но маринуу благую и богохвалную часть избра, не тако инѣхъ вещехъ прілежа якоже ползующихъ себѣ же і инѣм» — із сих мотивів понудив його до сього перекладу (Чтенія моск. 1848, VII). А. Патерик згадує його бібліотеку, яку він лишив монастиреві: «суть же и книги его многы и до нынѣ».

² Історія України-Руси, т. III, вид. 2, с. 456 і дд.

світу по день списання, в 1136 р., вираховане зовсім вірно), дають нам покажчики тодішнього арифметичного знання, якого можна було навчитися в тодішній школі: чотирьох операцій, знайомості з дробами і т. д.

Ще дальшим ступенем було учення чужих мов. Мономах ставить своїм дітям в приклад свого батька, який «хоч дома сидів, а вивчився п'яти мов — за се честь від інших земель». Отже, не тільки ті купці й фактори, що їздили по чужих землях, вважали потрібним вчитися їх, — се, як бачимо, розуміється само собою. На місцях теж повинні були бути люди, призначені для зносин з приїзжими чужоземцями, які для підтримання «честі» свого уряду і землі повинні були вміти з ними розмовитись. На першій місці, очевидно, стояло знання мови грецької, потрібне для політичних і єрархічних зносин, для перекладу грецьких творів, для розширення свого знання поза круг перекладної літератури. Кафедральні школи, про котрі ми говорили, очевидно, своїм спеціальним завданням і честю вважали можливо глибшу і ґрунтовнішу науку грецької мови — і сю мету справді досягали. Існування поміж старим перекладним письменством багатьох дуже добрих перекладів показує, що між духовенством і «писцями», які займалися книжною справою, було багато людей, які знали і розуміли грецьку мову дуже солідно.

На другім місці, особливо для перших століть, X—XI, мусимо поставити учення мови варязької й поруч неї латинської. На жаль, Мономах не догадався вичислити решту мов, які знав його батько: чи була се мова половецька, чи горішньонімецька, угорська, чи жидівська і арабська? В різних часах, в різних частях України ці мови мали свою більшу і меншу рацію, і, як бачимо, люди старались їх навчитись¹.

Вінцем освіти й образования було присвоєння і опанування правил риторичного, поетичного стилю і віршування, якого доходили на взірцях грецьких, мабуть, і вправах також грецьких (як в пізнішій українській школі — в латинських). Як ми бачили з вище наведеної візантійської звістки, для сього вправлялись в читанні поетів

¹ Перший видавець Мономахової Науки Мусін-Пушкін, що віднайшов її, найбільш правдоподібними мовами вважав: грецьку, латинську, німецьку, угорську і половецьку. Сухомлінов, аналізуючи сю звістку, вказав, що знання власне «п'яти мов» традиційно вважалось верхом знання і здібності: так писали про Орігена Александрійського, про Карла Вел., що вони знали п'ять мов. Можливо, що за такою традицією йшли й у нас світські й грецькі педагоги (Всеволод бо був сином грецької царівни), які дбали про те, щоб їх ученик умів п'ять мов, і можна думати, що таке педагогічне правило прикладалося й частіше.

і інших взірцевих творів і вчили напам'ять різні глоси, паралельні вирази, поетичні вислови і т. д. Вивчені таким чином правила і елементи потім прикладались до різних вправ чи творів в місцевій літературній мові, яка виробилась в київських літературних кругах X—XI в.

Завважу, що ця літературна київська мова досі не вистудійована конкретно: скільки вона взяла від болгарських писань, принесених за Володимирової доби, наскільки вона свідомо відступила від неї, який вплив мали на неї пам'ятки інші, напр., зах.-слов'янські. Питання її відносин до місцевого діалекту і до інших діалектів українських і неукраїнських теж не розв'язані вповні. Як вповні правдоподібні тези приймаються отсі гадки, що київські книжники свідомо старались уникати діалектичної закраски і зберігати в мові можливість близькості до болгарських пам'яток. Але група київських пам'яток або таких, які найвірніше віддають київський стиль і письмо XI в., все ще не уставлена твердо. Філологія щойно недавно з бідую відборонила від сугестій про неукраїнський київський діалект, наслідком котрих київська книжна мова являлась чимсь таки зовсім нереальним і загадковим, але тільки-тільки починає намацуватись якийсь реальний ґрунт під нею.

Круг старої письменності. З того письменського запасу, який зложився протягом кількавікової праці книжних людей, пам'ятки діловодства, письменства, урядового тощо, пропали для нас майже зовсім. Руська Правда в кількох редакціях, включена в склад канонічних підручників, зісталась майже самотнім взірцем сього стилю, мови, мишлення. Поза тим кілька трактатів включених до київського літопису, кілька грамот галицько-волинських князів, воевод, старост і т. д., ряд котрих розпочинається тестамен-тами Володимира Васильковича, записаними в волинському літописі, але грамоти XIV в. більше належать уже до епохи переходової...

В противність тому найкраще представлена категорія книг богослужбних. Але з погляду історично-літературного се матеріал найменше інтересний. Він дає цікаві вказівки для історії вироблення мови, для діалектології, але з чисто літературного становища се був недотикальний капітал, в котрім не можна було робити ніяких змін. В величезній масі літургічного матеріалу тільки служби місцевим святым давали поле самостійній творчості, на взірець візантійських творів, і з сього погляду пам'ятки сі мають чималий інтерес, але досі мало студіювались.

Але щодо впливу на гадку, уяву, творчість власне те,

що співалось і читалось в церкві, мало шанси проходити найширше в народні маси, відбиватись на чутті, мислі й уяві найбільш вразливих і інтелігентних індивідуумів навіть з неписьменного народу, котрих притягала до себе нова церква. З цього погляду впливу на думку, уяву і спосіб вислову, особливо на пізніший поетичний стиль народної словесності, сі богослужбні взірці досі майже не були предметом аналітичних студій, тим часом вони дали б багато інтересного і для історії культури, і для історії словесної творчості.

В першу чергу перекладені і найбільше були поширені у нас такі богослужбні книги: євангельські тексти на неділі і свята, розложені в порядку календаря (так званий апракос, з которого тільки потім зложено четвероєвангелія повного складу), такий же богослужбний апостол, псалтир, парамійник — вибірка з старозавітних книг для церковного вжитку; мінея служебна — молитви і пісні богослужбні, розложені в порядку місяців і днів (відти ж і назва «мінеї» — місячні книги); се збірники християнської гімнології, творів найвизначніших візантійських християнських поетів — Романа, Андрія Критського, Іоанна Дамаскіна. Разом — сі книги вказують ті джерела, відки наша творчість, думка і слово набирали нових форм і мотивів в сих віках. Найстарше служебне євангеліє маємо з серед. XI в. — Остромирове; апостол, псалтир, мінеї — з XI в., без ближчого часу.

За пам'ятками богослужбними йде «книжне почитання» в тіснішій значенні: морально дидактична і релігійна лектура для вжитку індивідуального і колективного. Церковна практика поручала, крім чистого богослуження, давати в святочні дні вірним щось з широкого церковного кругу: житіє святого, історію свята, моральне поучення. Ще більше значення мала практика монастирська: в певні часи, напр. під час трапези, займати увагу монахів побожними і моральними творами, прочитуваними вголос. Вона давала дуже цінну, з погляду розвитку письменності, побудку до списування в монастирі ж, для монастирської потреби, вже готових текстів і до збагачення їх запасу новими перекладами з невичерпаних запасів візантійської патристики.

Для монаха, який мав хоч які-небудь амбіції понад просте прогонування, так само для духовенства світського («білого») і, нарешті, для світських «христолюбців» читання таких творів теж уважалось моральним обов'язком. З усіх тих причин круг такої лектури неустанно підновлявся і доповнявся.

Поруч згаданих вибірок з святого письма для чисто літургичного вжитку, поширювались різні часті Біблії, призначені для читання — четверевангелія (найстарший рукопис з Галича 1144 р.) і повні комплекти Нового завіту, та поодинокі книги або групи книг Старого завіту. Ціла Біблія через свою великість в цілості не була знана, і навіть не знати, чи була вся перекладена: коли збирано комплект Біблії в Новгороді при кінці XV в. і потім у нас в Острозі в XVI в., деяких книг не знайшлося, і їх приходилось доповняти з «толкованих» текстів або перекладати наново. Більш популярне з Старого завіту було п'ятикнижжя і пророки, а історичні книги заступалися звичайно компіляціями, візантійськими і світськими, зробленими на основі Біблії та інших писань (такою світською компіляцією, як далі побачимо, була, можливо, Палея), Але, загалом кажучи, знайомість з Старим завітом була розмірно невелика і не вважалась потрібною. Звісна повість про Никиту Затворника, який «из уст умѣяше» весь Старий завіт: не тільки п'ятикнижжя, але і «суди, царства и вся пророчества по чину», а Нового завіту не знав і не любив, ілюструє се своєю опінією, що се замилювання Никити в «жидівських книгах» уважалось чортівським ділом, і деякі новіші дослідники через те готові були вважати Никиту за вихрещеного єврея або потайного юдаїста.

Досить популярні були толковані книги св. письма: євангеліє, апостол, псалтир, пророки, апокаліпс, і, як одмітив я вище, сі толковані тексти заступали в уживанні тексти оригінальні. Толкування на пророків, переписане в 1047 р. в Новгороді (але звісне тільки в пізніших відписах), належить до найстарших датованих фактів в історії староруської книжності.

З отців церкви перше місце, щодо розповсюдження, займають твори Івана Золотоустого. Найбільше популярні з усеї старої святоотецької літератури, вони своїми ідеями і своїм стилем відбилися сильно на оригінальній дидактичній літературі. Рахують до 200 автентичних слів Златоуста, звісних у нас в передтатарській добі, але в дійсності мусило їх бути далеко більше. Було чимало спеціальних хрестоматій з його слів, як «Златоструй», «Златоуст», «Маргарит», і ще більше збірників мішаних, зложених з слів Златоуста й інших отців, як «Ізмарagd», «Златая цѣпь» і т. і. Деякі перейшли вже готові з Болгарії, як «Златоструй», зложений для болгарського царя Симеона. Багато також оберталось слів, надписаних іменем Златоуста, які йому не належали; між ними було чимало й оригінальних, написаних у нас, або сильно перероблених,